

SUOMEN EKSEGEETTISEN SEURAN JULKAISUJA 100

Israelin uskonto ennen juutalaisuutta

Näkökulmia pronssi- ja rautakauden
Palestiinan uskontoihin

TOIMITTANUT
KIRSI VALKAMA

Suomen Eksegeettinen Seura
Helsinki 2010

Sisällysluettelo

Esipuhe..... 1

Kirsi Valkama

Johdanto..... 3

Juha Pakkala

Muinaisraeililainen uskonto ja uskonnollinen vallankumous..... 18

Lauri Laine

Ugarit ja Raamattu 36

Joanna Töyräänvuori

Taistelumyytit ja merenjumala Jammu muinaisraeililaisessa
uskonnossa 58

Heini Halme

Ristiriitainen jumalatar Anat..... 79

Martti Nissinen

Jumalattaret ja jumalallinen rakkaus Vanhan testamentin
maailmassa..... 107

Jari Paukkunen

Elämänpuu: Asera-paalu vai kosminen maailmanpuu? 120

Katri Saarelainen

Jumalattaren lyhyt historia: Palestiinan rautakautiset figuriinit
uskonnollisen toiminnan ilmentäjinä 145

Antti László

”Tässä, Israel, on Jumalasi, joka toi sinut Egyptin maasta!”
Sonnikultti muinaisessa Israelissa 180

Kirsi Valkama

Perheen uskonto arkeologian näkökulmasta 202

Tuulia Kokkonen

Lannanluoja vai lannan Luoja? Skarabit keskipronssikauden II
periodin hautakonteksteissa Palestiinassa 224

Marjo Alasaarela

Voiko Jahven kasvot nähdä? 247

Mimosa Leinonen

Rajojen ja roolien murtumispisteessä: Leviticus 18:19–23 278

Martti Nissinen

Miten uskonto sai rajat: Monoteismin ja juutalaisuuden synty 322

Raamatunpaikkahakemisto 337

Asiasanasto 345

Palestiinan arkeologiset aikakaudet 358

Egyptin dynastioita 360

Levantin kartta 361

Palestiinan kartta 362

Kirsi Valkama

Perheen uskonto arkeologian näkökulmasta

After all, ancient Israel was first and foremost a community, a social entity. What we call religion was but one mode—albeit the most enduring and influential one—of its corporate existence.

Carol Meyers (1988, 9)

Perheen uskonnon tutkimus

Voidaanko arkeologisten löytöjen ja Vanhan testamentin avulla tutkia, minkälaista uskontoa tavalliset Israelin ja Juudan asukkaat harjoittivat rautakaudella? Edeltävissä artikkeleissa on esitelty jumalia, joita rautakaudella palvottiin, mutta missä ja miten uskontoa harjoitettiin? Saarelainen mainitsi edellä artikkelissaan, että saviset naisfiguriinit on usein liitetty ”populaariuskontoon”. Mitä tällä virallisen, kuningaskunnan tason uskonnosta poikkeavalla uskonnolla tarkoitetaan? Voidaanko arkeologisten löytöjen perusteella erottaa jonkinlainen ”populaariuskonto” ja ”virallinen” uskonto?

Vanhan testamentin kuvaama uskonnonharjoitus jaetaan tutkimuksessa usein kahteen osaan: julkiseen eli viralliseen uskonnonharjoitukseen, jota Vanha testamentti edusti, ja yksityisen tason uskonnonharjoitukseen, kansanuskoon tai ”populaariuskontoon”, jota Vanhassa testamentissa kritisoiittiin ja joka haluttiin kieltää.¹ Tämä jaottelu on

¹ Katso termeistä tässä kirjassa Nissinen ”Miten uskonto sai rajat?”. Vanha testamentti edustaa ensisijassa Toisen temppelin aikaista uskontoa, ja sen teksteissä kritisoidaan niitä käytäntöjä, joita Toisen temppelin ajan juutalaisuudessa ei hyväksytty. Albertz 2008, 90.

kuitenkin monessa mielessä liian yksinkertaistava.² Uskonto oli rautakauden Israelissa ja Juudassa osa koko yhteisön arkea ja siten osa yksilön identiteettiä yhtä hyvin kuin osa kuningaskunnan politiikkaa. Uskonto ei ollut yksilöuskoa nykyisessä mielessä, sillä yksilö oli ensisijassa osa yhteisöään. Yksilöllä saattoi olla uskonnon puitteissa erilaisia konteksteja, joissa hän toimi: osana perhettä, osana sukua, osana kuningaskunnan väestöä.³ Rautakauden usko voidaan nähdä osana eri sosiaalisia instituutioita kuten perhe ja klaani sekä osana taloudellista ja poliittista elämää.

Rainer Albertz jaottelee tutkimuksissaan uskonnonharjoituksen kolmen sosiaaliryhmän tasolle: virallisen tason uskontoon ja perheen tason uskontoon sekä niiden väliin sijoittuvaan paikallisen kylän tai klaanin tason uskontoon.⁴ Jokaisella näistä ryhmistä oli erilaiset tarpeet, mikä näkyi niiden erilaisissa uskonnollisissa symboleissa, käytänteissä ja tavoitteissa. Albertzin mukaan perheen tason uskonto oli ennen kaikkea henkilökohtaista hurskautta. Perheen isä tai äiti saattoi suorittaa uskonnollisia rituaaleja, eivätkä perheen tason uskonto ja uskonnonharjoitus kytkeytyneet tiiviisti mihinkään instituutioon. Albertz näkee nämä kolme uskonnonharjoituksen tasoa erillään toisistaan ja korostaa kotona harjoitettua uskontoa keskeisenä uskonnonharjoituksen muotona.⁵

Karel van der Toorn esittää, että klaanin tasolla harjoitettu uskonto oli uskonnonharjoituksen keskeisin taso. Van der Toorn korostaa, että perheen uskonnonharjoitus oli käytännössä kylän tai klaanin tason uskonnonharjoitusta, joka tapahtui paikallisessa pyhäkössä, ei niinkään kotona.⁶ Saul Olyan sen sijaan toteaa, että sekä arkeologiset löydöt että tekstit viittaavat siihen, että perhe harjoitti uskontoa niin kotona, suku-

² Kletter 1996, 26–27.

³ Albertz 1978, 9–13. Yksilö oli osa perhekuntaa (*bēt ʾāv*), jota perheen päämies johti. Perhekunta asui samassa rakennuskompleksissa. Ackerman 2008, 128; Valkama 2010, 103–105.

⁴ Albertzin jaottelu perustuu ajatukseen että yhteiskunnan perusyksikkö oli perhekunta (*bēt ʾāv*), joka oli osa klaania. Klaanit, joita yhdisti ajatus yhteisestä kantaisästä, muodostivat heimon. Vanhassa testamentissa esiintyy muitakin sosiaalisia ryhmiä kuvaavia termejä ja niiden sisällöt ovat vaihdelleet eri aikoina. Kaikki tutkijat eivät kuitenkaan hyväksy tätä perusjaottelua, eivätkä uskonnonharjoituksen jaottelua Albertzin esittämällä tavalla.

⁵ Albertz liittää julkisen tason uskontoon myös profeetat, jotka pyrkivät vaikuttamaan julkisen kultin harjoittamiseen. Albertz 2008, 91–93.

⁶ Van der Toorn 1996, 241–242. Tähän tulkintaan vaikuttaa osaltaan se, että van der Toornin käsityksen mukaan laajassa, usean talon asuinkompleksissa asunut perhekunta (*bēt ʾāv*) oli käytännössä klaani (1996, 191–205). Van der Toornin mukaan kuningaskunnan virallisen uskonnon merkitys kasvoi rautakauden II periodin kuluessa, kun Israelin ja Juudan kuningaskunnat vahvistuivat. Van der Toorn 1996, 266.

haudalla kuin pyhäköissäkin.⁷ Hänen mielestään kaikki kolme sosiaalista ryhmää ja eri uskonnonharjoituspaikat ovat yhtä keskeisiä ja vaikuttivat toisiinsa.⁸

Eräät tutkijat, kuten Ziony Zevit, eivät pyri jaottelemaan uskonnonharjoitusta sitä harjoittaneiden sosiaalisten ryhmien mukaan, vaan jaottelevat erilaisia uskontoon liittyviä arkeologisia teksti- ja esinelöytöjä sekä löytöpaikkoja eri tyyppien mukaan.⁹ Zevit on koonnut teokseensa *The Religions of Ancient Israel: A Synthesis of Parallaxic Approaches* Palestiinan alueelta tehtyjä arkeologisia löytöjä, jotka ajoitetaan rautakaudelle ja jotka on liitetty uskonnon harjoittamiseen. Hän analysoi kriittisesti, mitkä löydöt voidaan todennäköisimmin liittää uskonnon piiriin.¹⁰ Zevit arvioi löytöpaikkoja myös sen mukaan, ilmeneekö niissä viitteitä kuningaskunnan virallisen tason kontrollista esimerkiksi keskitetyn suunnittelun muodossa vai ilmentävätkö ne paikallista suunnittelua.¹¹ Hän esittää vain yleisesti, että löytöjen moninaisuus viittaa siihen, että kulttia harjoitettiin eri tavoin kotona, kylissä, kaupungeissa, temppeleissä ja asutusten ulkopuolisilla kulttipaikoilla.¹²

Arkeologisia löytöjä tutkittaessa on ensin pyrittävä määrittelemään, mitkä arkeologiset löydöt voidaan tulkita uskonnonharjoitukseen liittyviksi. Arkeologeja on usein syytetty siitä, että esineet, joiden käyttötappaa ei tunneta, määritellään kulttiin liittyviksi. Tutkijat kuitenkin pyrkivät perustelevaan väitteensä. Mitään paikkaa ei määritellä kulttipaikaksi

⁷ Olyan 2008, 115. Näin myös esimerkiksi Susan Ackerman (2008, 145), joka haluaa lisäksi erotella perhekunnan harjoittaman uskonnon (*family religion*) ja asuinrakennuksissa harjoitetun uskonnon (*household religion*) toisistaan. Perhekunta saattoi harjoittaa uskontoaan muuallakin kuin kotona ja teki sen yhdessä yhteisen vakaumuksen ilmauksena. Ackerman 2008, 127–128, 145.

⁸ Olyan 2008, 114–121.

⁹ Myös Wolfgang Zwickel määrittelee eri uskonnollisissa käytössä olleita tiloja (1994, 9). Hänen tutkimuksensa keskittyy ennen kaikkea kultillisina pidettyihin rakennuksiin ja kulttipaikkoihin keski- ja myöhäspronssikauden sekä rautakauden Palestiinassa. Zwickel 1994.

¹⁰ Zevit on koonnut teokseensa tietoja myös useasta kaivauksesta ja löydöstä, joista tehtyjä julkaisuja on vaikea saada käsiin tai jotka on vain osin julkaistu. Teoksesta saa siten hyvän yleiskuvan ennen 2000-lukua tehdyistä löydöistä.

¹¹ Zevit 2001, 654. Zevit luettelee käyttämänsä kulttipaikkatyyppit sivulla 123. Albertz kritisoi Zevitiä siitä, että tämä ei liitä kodeista löydettyjä kulttilöytöjä kumpaankaan ryhmään, viralliseen tai populaariuskonnonharjoitukseen. Albertz 2008, 95.

¹² Zevit 2001, 265–266.

vain yhden esineen perusteella.¹³ Toisaalta moni uskonnollinen toiminta ei ole jättänyt mitään jälkeä, tai löydöt voidaan tulkita arkielämän muuhun toimintaan liittyvinä löytöinä, joiden uskonnollinen käyttö ei ole ilmeistä.

Yksityisen tason uskonnonharjoitusta voidaan joiltain osin ymmärtää esimerkiksi arkeologisten löytöjen avulla, mutta tällä hetkellä käytössä olevien löytöjen ja tekstilähteiden varassa on vaikea luoda kokonaiskuvaa uskonnollisesta elämästä, erityisesti siitä syystä että, sitä kuvaavia tekstilöytöjä ei ole tehty.¹⁴ Vanhan testamentin kultillisille kuvauksille on tyypillistä, että niissä mainitaan uskonnollinen toiminta, esimerkiksi ympärileikkaus, kerrotaan kenelle ja missä se on suoritettu sekä painotetaan ennen kaikkea, miksi tämä toiminta on tapahtunut. Tekstit eivät kuitenkaan yleensä kerro, miten rituaali on suoritettu. Sen kuvaaminen ei ole kiinnostanut kirjoittajaa, koska hän ja hänen kuulijansa ovat tunteet aikansa tavat.¹⁵ Yleensä uskonnollisesta ajattelusta saadaan laajempi kuva hallinnollisten keskusten pyhäköistä, julkisista rituaaleista säilyneistä merkinnöistä ja julkisen tason uskonnollisista teksteistä, joissa uskontoa nimenomaan pyrittiin määrittelemään.¹⁶ Rautakauden Palestiinasta näitä lähteitä ei käytännössä ole, paitsi sekundäärilähteenä toimiva Vanha testamentti.

Koska yksityisen tason uskontoa harjoitettiin ennen kaikkea perheen tasolla, keskitytään tässä artikkelissa uskonnonharjoitukseen nimenomaan perheen tason näkökulmasta. Esittelen ensin lyhyesti niitä arkeologisia löytöjä, jotka on liitetty rautakaudella harjoitettuun uskontoon Israelin ja Juudan kuningaskuntien alueella eli Palestiinan keskisellä vuoristoalueella. Tämän jälkeen arvioin, mitä näiden löytöjen ja Vanhan testamentin tekstien perusteella voidaan sanoa perheen ja klaanin harjoittamasta uskonnosta ja kuinka kuningaskunnan virallinen uskonto heijastui niihin. Seuraan tässä artikkelissa Olyanin esittämää mallia; uskontoa ilmennettiin eri tavalla perheen, klaanin ja kuningas-

¹³ Kulttiin liittyvää toimintaa, kulttipaikkoja ja esineistöä on luokitellut esim. Zevit (2001, 82). Zevit muokkaa luokittelussaan Palestiinan aineistoon sopivaksi luokittelua, jonka Collin Renfrew on esittänyt vuonna 1985.

¹⁴ Bird 1999, 5.

¹⁵ Gudme 2009, 69–70, 76–77.

¹⁶ Hodder 1991, 160.

kunnan tasoilla, mutta uskonnonharjoituksen eri tasot vaikuttivat toisiinsa.

Uskontoon liitetyt arkeologiset löydöt

Uskonnonharjoituksessa käytetyt esineet

Tutkijat liittävät melko yksimielisesti uskonnon piiriin sellaiset esine-löydöt kuten alttarit ja pyhäkkömallit. Niiden lisäksi on suuri joukko esineitä, joiden uskonnollisesta käytöstä keskustellaan. Esimerkiksi Zevit määrittelee uskontoon liittyviksi figuriinit eli pienoispatsaat, alttarit, keraamiset jalustat, koristellut kulttijalustat ja pyhäkkömallit. Muita kulttiin liitettäviä esineryhmiä ovat maljat, tarjottimet, miniatyyriastiat, kernokset¹⁷ ja suitsutuslapiot.¹⁸ Uskonnollisia symboleita esiintyy esimerkiksi sineteissä ja skarabeissa.¹⁹ Ongelmallisia ovat ne esineryhmät, joita on käytetty sekä kultin yhteydessä että sekulääreihin tarkoituksiin. Tällaisia ovat esimerkiksi monet astiat, kangaspuiden painot sekä astragalit eli vuohen tai lampaan nilkkanikamat, joita käytettiin ennustamisessa ja peleissä.²⁰ Jos näitä esineitä löydetään paikalta, jossa on useita muita kulttiin liittyviä löytöjä, voidaan olettaa, että niitä on käytetty myös kultin yhteydessä.

Kulttipaikoiksi määritellyistä kohteista yleisimpiä uskontoon liitetyjä löytöjä ovat kivistä tai keramiikasta valmistetut suitsutusalttarit ja niiden jalustat sekä erilaiset astiat. Rautakauden kulttipaikoilta löytyy usein myös alttareita, joiden neljässä kulmassa on sarvet. Sarvelliset alttarit voivat olla yhdestä kivistä hakattuja pieniä esineitä tai monen

¹⁷ Kernokset ovat onttoja keraamisia renkaita, joihin on kiinnitetty pieniä kulhoja ja/tai eläinhahmoja.

¹⁸ Suitsutuslapiot (*incense shovels*) muistuttavat muodoltaan nykyaikaisia takkojen ja saunanpesien tyhjentämiseen käytettäviä tuhkalapioita.

¹⁹ Zevit 2001, 227.

²⁰ Kultillisten asujen valmistus mainitaan jakeessa 2. Kun. 23:7, tässä tapauksessa temppelein yhteydessä: ”Hän hävitti Herran temppelin alueelta myös haureutta harjoittavien pyhäkköpalvelijoiden huoneet, joissa naiset olivat kutoneet pukuja Astartelle.” Kangaspuiden painoja ja noin sata kangaspalasta on löytynyt esimerkiksi Kuntillet ‘Ajrudista kulttilöytöjen yhteydestä. Zevit 2001, 375–376.

metrin levyisiä useasta kivistä rakennettuja alttareita.²¹ Rautakauden alttarit voivat olla myös sarvettomia.²² Toinen kulttipaikoille tyypillinen löytö ovat pystyyn nostetut, kivipaadet eli massebat.²³ Kivipaadet ovat korkeudeltaan noin puolesta metristä yli kahteen metriin ja osa niistä on työstettyjä. Massebat on pystytetty tavallisesti useamman kiven ryhmissä, ja niiden läheisyydestä löytyy kulttiin liitettyjä esineitä kuten matalia (alttari)kiviä ja kiviastioita. Masseboiden vierestä löytyneet kivisammiot liitetään yleensä masseboiden voitelemiseen.²⁴

Asuintaloista tehdyt löydöt

Tutkijat eivät ole yksimielisiä siitä, kuinka kotona harjoitettu yksityinen kultti voidaan arkeologisten löytöjen mukaan määrittellä. Kodeista tehtyjä esinelöytöjä, jotka yleisesti liitetään uskonnonharjoitukseen, ovat ihmis- ja eläinfiguriinit, eläintenmuotoiset astiat, kulttijalustat, pyhäkömallit, alttarit ja suitsutusastiat. Näistä kaikkein todennäköisimmin kotona harjoitettuun kulttiin voidaan liittää kiviset ja keraamiset suitsutusastiat sekä pienet kiviset alttarit.²⁵ Asuintaloista on löydetty joitain pieniä suitsutusalttareita, mutta ne ovat kuitenkin harvinaisia löytöjä. Keraamisten suitsutusastioiden tunnistaminen taas ei ole helppoa. Ko-

²¹ Jakeessa Hes. 43:20 kuvataan alttarin sarvia: ”Ota sen sonnin verta ja sivele sitä alttarin neljään sarveen, porrastuksen neljään kulmaan ja joka puolelle kaivannon reunukseen. Näin sinun tulee puhdistaa alttari ja toimittaa sen sovitusmenot.”

²² Laajoja useasta kivistä rakennettuja alttareita on löydetty esimerkiksi Aradista, Beersebasta ja Ebalin vuorelta. Pieniä liikuteltavia alttareita on löydetty esimerkiksi Aradista, Danista, Gezeristä, Lakisista, Megiddosta ja Sikemistä. Zevit 2001, 298–314.

²³ Katso kuva kirjan kannesta. Aradin temppelein syvennykseen on nostettu pystyyn kaksi sieltä löytnyttä massebaa sekä kaksi pientä sarvetonta suitsutusalttaria.

²⁴ Vanhassa testamentissa sana masseba esiintyy 36 kertaa. Patriarkkakattemuksissa esimerkiksi Jaakob pystyttää kiven nähtyään yöllä unen, jossa Jumala antoi hänelle lupauksen jälkeläisistä. Kertomuksessa kiven pystyttäminen toimii syntykertomuksena Betelin temppelille (Gen. 28:10–22). Jaakobista kerrotaan, että hän voitelee kiven öljyllä. Kultillisen käytön lisäksi masseboiden toinen käyttötarkoitus on ollut hautaukseen liittyvinä muistokivinä. Esimerkiksi jakeessa Gen. 35:20 mainitaan, että Jaakob pystytti kiven muistoksi Raakelin haudalle. Kuvatton masseba on sopinut Jahve-uskoon paremmin kuin kuvalliset patsaat. Ilmeisesti niiden on tulkittu osoittavan Jumalan läsnäolon paikkoja, eikä niitä ole palvottu itsessään. Vääräuskoisten massebat kehoitetaan kuitenkin tuhoamaan: ”Tekhää sen sijaan heille näin: repikää maahan heidän alttarinsa, murskatkaa heidän kivipatsaansa, hakatkaa poikki heidän asera-paalunsa ja polttakaa heidän jumalankuvansa” (Deut. 7:5).

²⁵ Zevit 2001, 267.

risteelliset jalustat tulkitaan usein suitsutusastioiden jaloiksi ja malja-osasta löytyneet palamisen merkit vahvistavat, että niissä on poltettu esimerkiksi juuri suitsukkeita. Vaikka suitsukkeen polttaminen olisi ollut ensisijassa uskontoon liittyvää, on sillä voinut olla myös käytännöllinen funktio, nimittäin pahojen hajujen peittäminen.²⁶

Yleisin kulttiin liitetty esinelöytötyyppi asuintaloista ovat pienet keraamiset naispatsaat eli naisfiguriinit. Niitä on pidetty hedelmällisyyden jumalattaren patsaina, vaikka jotkut tutkijat pitävät niitä leluina tai votiivilahjoina.²⁷ Pienoispatsaita tutkinut Raz Kletter on todennut, että yleisimmin kuningasajan Juudasta tunnetusta pienoispatsasmallista eli niin sanotuista juudalaisista pilaripatsaista noin 30 prosenttia on löydetty asuintaloista.²⁸ Kuten Saarelainen tämän kirjan artikkelissaan toteaa, ei näiden patsaiden liittäminen kultin harjoittamiseen ole yksiselitteistä, vaikka osa figuriineista todennäköisesti kuvaa jumalatarra.²⁹

Harvinaisempi löytö asuintaloista ovat keraamiset pyhäkköjen pienoismallit, joiden yhteyteen figuriinit saatettiin sijoittaa. Ne kuvasivat ilmeisesti jotain alueen temppeleitä.³⁰ Kaivauksissa on löytynyt jonkin verran huonekalujen pienoismalleja, joita on todennäköisesti sijoitettu figuriinien kanssa pyhäkkömallien yhteyteen.³¹

²⁶ Hyvälaatuiset suitsukkeet olivat kuitenkin kallisarvoisia, ja tuontisuitsukkeisiin oli varaa vain rikkailta.

²⁷ Katso tässä kirjassa Saarelainen s. 156–160.

²⁸ Kletter 1996, 57–67, 105–106. Katso tarkemmin tässä kirjassa Saarelainen s. 158 alaviite 42. Albertz pitää sitä, että Tell Jawasta on asuintaloista löytynyt sekä mies- että naisfiguriineja yhdessä osoituksena siitä, että kyse todella on jumalia kuvaavista patsaista. Ajatusta vahvistaa se, että yhdellä miesfiguriinilla on *atef*-kruunu, jota Albertz pitää selkeästi jumaluuden merkkinä. Albertz 2008, 96.

²⁹ Tässä kirjassa Saarelainen s. 171–172.

³⁰ Albertz 2008, 97; Nissinen & Münger 2009, 134–137. Pyhäkkömallit osoittavat, että myös kotona harjoitettu kultti oli orientoitunut temppeleikulttiin. Pyhäkkömallit olivat yleisiä Palestiinaa ympäröivillä alueilla, mutta rautakaudelle ajoittuvia pyhäkkömalleja on löydetty Israelin ja Juudan alueelta kuitenkin varsin vähän ja asuintaloista vain Tel Danista. Zevit 2001, 336–343. Pyhäkkömallien usein koristeelliset fasadit ja pilarit viittaavat siihen, että ne kuvasivat mahdollisesti jotain keskeistä temppeleitä, johon oli tehty ehkä pyhiinvaellus. Olyan 2008, 117.

³¹ Askelonissa pyhäkkömallin sisältä löytyi härkäpatsas. Katso tarkemmin tässä kirjassa László s. 186. Palestiinasta pyhäkkömalleja ja huonekalujen malleja on löydetty vain erillään toisistaan. Jordaniasta Nebon vuoren läheltä on löytynyt rautakaudelle ajoitettu pyhäkkömalli, jonka yhteydestä löytyi toisen pyhäkkömallin osia, eläimen mallinen astia, kolmijalkainen yksikahvainen kulho, kaksi kolmijalkaista astiaa, joissa pinta on rei'itetty sekä kaksi miniatyyriastiaa. Zevit 2001, 332–333.

Henkilökohtaiseen uskonnonharjoitukseen ovat osaltaan liittyneet myös erilaiset amuletit, joita ihmiset ovat kantaneet koruina tai osana vaatetusta.³² Amuletit ja niiden aiheet ovat usein peräisin Egyptistä. Tyypillisiä löytöjä ovat pienet amuletit, jotka ovat tyyliltään egyptiläisiä. Niissä kuvataan jumalia kuten Anat, Isis, Bes tai Sekmet. Muita aiheita ovat Horuksen silmä ja kuu.³³ Myös eläinamuletteja, joissa on kuvattu leijona tai emakko, on löydetty. Ketef Hinnomista löydetty hopeakääröt, joissa on Herran siunauksen katkelmat, voidaan tulkita amuleteiksi.³⁴ Skarabeus-kuoriaisen muotoisissa sineteissä kuvataan muiden sinetien tavoin esimerkiksi eri jumalten tunnuksia ja uskontoon liitettyjä kuva-aiheita kuten imettäviä eläimiä ja (pyhiä) puita.³⁵

Kulttihuoneet

Kodeissa sijainneita kulttinurkkauksia ja kulttihuoneita on löytynyt esimerkiksi Juudan alueelta Beersebasta, Lakisista,³⁶ Tell Beit Mirsimistä ja Tell Halifista sekä Israelin alueelta Aista, Tel Danista, Megiddosta ja Tirsasta (Tell el-Farāh pohjoinen).³⁷ Esimerkiksi Beersebasta lähes jokaisesta 800- ja 700-lukujen eKr. rakennuksesta löytyi jokin ihmis- tai eläinhahmoinen pienoispatsas. Yhtä figuriinia ei kuitenkaan vielä pidetä riittävänä osoituksena uskonnon harjoituksesta kyseisellä paikalla. Kahdesta asuintalosta löytyi useampi esine, jotka yhdessä viittaavat kotien kulttinurkkauksiin, joiden ääressä perhe on harjoittanut uskontoa. Toisessa taloista (700-luku eKr.) yhdessä huoneessa (numero 25) oli säilynyt miniatyyrilamppu tai -suitsutusastia, naisfiguriini ja sohvan tai sängyn pienoismalli. Toisesta talosta (rakennus 443) löytyi vastaava kokoluomaa esineitä; oviaukon luona olivat naisfiguriinin pää ja sohvan malli

³² Puolikuuriipukset ja taikahelyt on mainittu jakeissa Jes. 3:18–20. Ks. Hes. 14:3; 20:7.

³³ Zevit 2001, 344.

³⁴ Albertz 2008, 101. Katso tämän kirjan johdanto s. 5 alaviite 5.

³⁵ Zevit 2001, 343–346. Suurinta osaa rautakauden skarabeista on käytetty sinetöimiseen, eikä niitä voida tulkita ensisijassa amuleteiksi. Katso tarkemmin pronssikauden skarabeista tässä kirjassa Kokkonen.

³⁶ Zevit 2001, 213–217.

³⁷ Zevit 2001, 132–138. Ekronista on myös asuinrakennusten ja työpajojen yhteydestä löydetty kulttiin viittaavia esineitä kuten alttari, mutta ne Zevit yhdistää filistealaisiin (2001, 138–142).

sekä hieman sisempänä talossa kaksi kuutionmuotoista suitsutusalttaria.³⁸ Samantyyppinen esinekokonaisuus on löytynyt myös Tirsasta, jossa 800-luvun alkuun eKr. ajoitetusta asuinrakennuksesta löytyneiden esineiden joukossa olivat imettävää naista kuvaavaan figuriiniin osa sekä figuriini, jolla on pyöreä esine sylissään, ja pyhäkkömallin pylvään osaksi tulkittu esine.³⁹

Megiddosta on löytynyt hyvin säilynyt esimerkki sekä kulttinurkkauksesta että kulttihuoneesta. Kulttinurkkaus (numero 2081) on suuren huoneen lounaisnurkkaan pienellä väliseinällä rajattu alue, josta löytyi tiiviisti vierekkäin kaksi kivistä alttaria, joiden kulmissa ovat sarvet ja neljä korkeaa suitsutusastian jalustaa. Suuremman kivialttarin päällä oli pieniä öljypulloja. Lisäksi nurkkauksesta löytyi suuri määrä astioita, joiden joukossa oli suitsutusastiana käytetty ruukku.⁴⁰ Megiddon kulttihuoneesta (numero 340, rakennuksessa 338) löytyi keskeltä huonetta rakenne, jossa oli kaksi suurta kivipaatta. Niiden välistä löytyi kolme kalkkikivistä suitsutusalttaria ja kivinen pöytä. Huoneen lattialla olleiden esineiden joukosta löytyi kolmen pyhäkkömallin osia, basalttiastioiden osia, keramiikka-astioita sekä kasa hiiltä ja tuhkaa. Kulttihuone ajoittuu 800-luvun alkuun eKr., eikä se ole yksiselitteisesti osa rakennusta, vaan se on voinut olla myös rakennukseen kiinni liitetty erillinen pyhäkkö, jonka edessä oli aidattu piha. Rakennuksen muistakin huoneista löytyi kulttiin viittaavia esineitä kuten pyhäkkömallin osia.⁴¹

Toinen melko hyvin säilynyt esimerkki kulttihuoneesta on löytynyt Aista. Se (huone 65) on ajoitettu varhaisrautakaudelle (1220–1050 eKr.) ja on kooltaan vain 8,5 x 3 m. Huoneen toiselle sivulle ja päähän oli rakennettu matala koroke. Huoneesta löytyi korkea ikkunallinen jalusta, koristeltu kulho, laajan maljan jalkaosa, kaksi eläinfiguriinia ja

³⁸ Turkijat esittävät, että esineet ovat yhdessä muodostaneet kulttiesinekokonaisuuden, jolla on haluttu taata esimerkiksi naisen hedelmällisyys, turvata synnytys tai imetys tai ehkä kaikki nämä. Zevit 2001, 175–176.

³⁹ Zevit 2001, 241.

⁴⁰ Zevit 2001, 220–225. Ackerman liittää sekä kulttinurkkauksen 2081 että kulttihuoneen 340 julkiseen kulttiin, sillä hänen mukaansa molemmat rakennukset olivat hallinnollisia rakennuksia (2008, 142).

⁴¹ R. S. Lamon johti huoneen kaivauksia vuonna 1936. Zevit 2001, 227–231.

koruja. Huoneen perällä olevan korokkeen eteen oli rakennettu viemä-
röinti, jollaista paikallisista asuintaloista ei ole löydetty.⁴²

Kulttuurien ja -huoneiden käyttäjämääristä ei ole tietoa. Voimme vain olettaa, että talon asukkaat ja lähisukulaiset saattoivat käyttää kulttihuoneita, mutta emme tiedä, olivatko ne laajemmankin joukon käytössä jonkinlaisina korttelikappeleina.

Tell Jawasta, Ammanin eteläpuolelta Jordaniasta, on kaivettu esiin yhdeksän rautakauden II periodille ajoittuvaa asuinrakennusta, joista jokaisesta on löytynyt runsaasti uskonnonharjoitukseen viittaavia esineitä.⁴³ Esineet ovat samantyyppisiä kuin Israelista ja Juudasta löydetty, mutta Tell Jawassa esineitä on löydetty yksittäisistä taloista määrällisesti enemmän. Kaivauksia johtanut Michelle Daviau tulkitsee kulttiin liittyviksi mies-, nais- ja eläinfiguriinit sekä astioista erityisesti kolmijalkaiset astiat, koristellut maljat, yksikahvaiset kupit sekä miniatyyriastiat. Lisäksi hän tulkitsee kultillisessa käytössä olleiksi pelivälineet, joilla on mahdollisesti ennustettu, ja ns. *baetyl*-kiven, jonka hän tulkitsee pyhäksi, palvotuksi kiveksi. Löytöyhteyden avulla uskonnonharjoitukseen kuuluviksi tulkitaan myös lamput, basalttiastiat ja maljat. Daviau arvioi esineiden perusteella, että taloissa on suoritettu ruoka- ja juomauhreja, suitsutettu, voideltu patsaita, sytytetty lampuja ja ennustettu pelivälineiden avulla.⁴⁴ Juudaan verrattuna esineistö eroaa siinä, että pilarifiguriineja ja kalkkikivialtareita ei ole löydetty, kun taas niiden sijaan on löydetty miesfiguriineja ja kolmijalkaisia astioita.⁴⁵ Albertz näkee Tell Jawan löydöillä suuren merkityksen. Hän huomauttaa, että ne osoittavat, että kulttia todella harjoitettiin myös kotona perheen kesken eikä vain osana sukulaisperheiden muodostaman klaanin toimintaa, kuten van der Toorn esittää.⁴⁶

⁴² Zevit 2001, 153–156; Ackerman 2008, 133–136.

⁴³ Esinemäärät vaihtelevat kahden ja neljäkymmenenkolmen välillä taloa kohden. Albertz 2008, 96.

⁴⁴ Daviau 2001.

⁴⁵ Daviau 2001, 221; Albertz 2008, 96.

⁴⁶ Albertz 2008, 96; Van der Toorn 1996, 241–242, 254.

Temppelit ja pyhäköt

Rautakaudelle ajoitettuja temppeleiksi, tempelikompleksiksi tai pyhäköksi luokiteltavia rakennuksia on löydetty kymmenisen kappaletta.⁴⁷ Kulttihuoneen ja temppelein erottaminen toisistaan on vaikeaa, ja tutkijat käyttävätkin vaihtelevasti termejä kulttihuone, pyhäkkö ja temppeli. Kulttihuone on toisen rakennuksen sisällä sijaitseva huone ja temppeli tai pyhäkkö taas itsenäinen rakennus tai rakennuksen erillinen osa, jossa on yleensä yksi huone ja piha-alue. Löytökonteksteista ei voida kuitenkaan aina päätellä, onko joku huone ollut osa laajempaa kokonaisuutta.

Hasorista on löydetty varhaisrautakauden loppuun ajoitettu yhden huoneen kattava temppeleiksi tulkittu rakennus, jota ympäröi piha-alue. Huoneen päässä on kivikoroke, jonka päältä löydettiin noin 2 metriä korkea kivipaasi. Huoneesta löytyi astioita sekä kivikorokkeen edestä kuopasta ruukku, jonka sisällä oli pronssiesineitä kuten istuva miesfiguriini.⁴⁸ Yohanan Aharoni tulkitsi Lakisista löydetyin 2,3 metriä pitkän ja 3,5 metriä leveän huoneen temppeleiksi (kulttihuone 49) ja ajoitti sen 900-luvun loppupuolelle eKr. Huonetta kiertävät laastilla rapatut penkit. Penkeiltä ja lattialta löytyi suuri määrä esineitä, joiden joukossa oli esimerkiksi kalkkikivinen alttari, neljä savista jalustaa ja kaksi suitsutusastiaa, kahdeksan maljaa ja kolme lamppua. Aharoni tulkitsi temppelein vierestä löytyneen alueen avoimeksi kulttipaikaksi (*high place*). Tämä alue oli käytössä vielä temppelein tuhouduttua.⁴⁹ David Ussishkin on johtanut uusia kaivauksia Lakisissa ja hän tulkitsi huoneen löydöt neljään eri kerrostumaan kuuluviksi. Hän arvioi, että esineet eivät kuuluneet huoneeseen, vaan ne on myöhemmin laitettu kuoppaan, jonka pohja on ollut vanhan muurin päällä. Kuoppaan on laitettu käytöstä poistettua temppelein esineistöä. Itse temppelejä ei ole löydetty.⁵⁰

⁴⁷ Zwickel määrittelee temppeleiksi monumentaalirakennuksen, joka on ollut ensisijassa kultillisessa käytössä (1994, 9).

⁴⁸ Zevit 2001, 202–205.

⁴⁹ Aharoni tulkitsi sieltä löytyneen masseban vieressä sijainneet hiiltyneen oliivipuun jäänteet puiseksi aseraksi. Avoimelta kulttipaikalta löytyi masseban ja hiiltyneiden jääneiden lisäksi kaksi kuoppaa (*favissae*), joihin oli varastoitu kultissa käytettyjä esineitä. Aharoni 1975, 26–32; Zevit 2001, 213–218. Aserasta tarkemmin tässä kirjassa Nissinen s. 108–109; Paukkunen s. 126–127.

⁵⁰ Ussishkin 2004, 105–109.

Suurten sarvellisten alttarien löytyminen viittaa siihen, että kaupungissa on ollut temppeli, vaikka itse temppeleitä ei olisi löydetty. Tällaisia alttarin jäänteitä on löydetty Beersebasta noin 900-luvun eKr. kontekstista⁵¹ ja Megiddosta.⁵² Temppeleihin viittaavia 800-luvulle eKr. ajoittuvia löytöjä on tehty Tel Danista, Kedesistä⁵³, Kuntillet ^cAjrudista⁵⁴ ja Aradista. Tel Danin mahdollisesta 800–700-luvuille eKr. ajoituksesta temppeleistä on säilynyt vain perustus, jonka päällä temppeli on todennäköisesti sijainnut. Sen vierestä kaivettiin esiin toisen rakennuksen perustukset, joista löytyi useita kulttiin liittyviä esineitä kuten pieni nelisarvinen suitsutusalttari, pronssinen valtikan pää, eläinten luita, kolme rautaista tuhkalapiota, tuhka-astia ja noppa.⁵⁵

Aradin temppeli on parhaiten säilynyt rautakauden temppeli Palestiinassa. Temppelein pääsali on lyhyt ja leveä huone. Sisäänkäyntiä vastapäätä sijaitsevat portaat johtavat syvennykseen, jossa kahden kivisen suitsutusalttarin taakse matalalle korokkeelle on pystytetty kaksi pystykiveä, massebaa (ks. kirjan kansikuva). Aradissa samalle paikalle on rakennettu temppeleitä 900-luvulta 600-luvun eKr. loppupuolelle saakka hieman eri laajuisina ja mallisina.⁵⁶ Jonkinlainen julkinen tila, jossa oli myös kultillista toimintaa, on löydetty Kinneretistä. Rakennuksessa on laaja piha ja muutamia huoneita, joista on löydetty kulttiin viittaavia esineitä kuten pyhäkkömalli. Rakennus ajoittuu varhaisrautakaudelle ja on voinut toimia jonkinlaisena ”korttelikappelinä”.⁵⁷

Myös luolia on käytetty kultin harjoittamiseen. Suuri määrä uskonnon harjoittamiseen liittyviä 600-luvulle eKr. ajoittuvia esineitä

⁵¹ Altтарin osat löytyivät uudelleenkäytettyinä pilaritalon seinäkinä. Rakennus oli tuhatta 700-luvun eKr. lopussa. Kivistä rakennettu sarvellinen alttari oli n. 110 cm korkea, 160 cm leveä ja 156 cm syvä. Zevit 2001, 171–174.

⁵² Sarvellisen alttarin osien tarkkaa löytökontekstia ei tunneta, mutta ne ovat kooltaan hieman suurempia kuin Beersebasta löydetyn alttarin sarvet. Zevit 2001, 225–226.

⁵³ Mahdollisesta temppeleistä on kaivettu esiin vain huoneen eteläosa. Sieltä löytyi noin 0,45 metriä korkea alttari, jonka kulmissa on sarvet. Zevit 2001, 234–235.

⁵⁴ Kuntillet ^cAjrudissa sijaitti karavaanien pysähdyspaikka, jonka yhdestä huoneesta löytyi suuri määrä noin vuoteen 800 eKr. ajoittuvia kulttiin liittyviä esineitä. Katso tämän kirjan johdanto s. 11 ja Paukkunen s. 135 alaviite 55.

⁵⁵ Zevit 2001, 180–191.

⁵⁶ Zevit kritisoi temppelein kaivanutta Aharonia tämän tulkinnoista, joissa tämä ajoittaa temppelein paikalla olleen varhaisemmänkin rakennuksen temppeleiksi. Zevit ei myöskään hyväksy temppelein eri vaiheiden perinteisiä tulkintoja. Katso tarkemmin Zevit 2001, 156–171.

⁵⁷ Nissinen & Münger 2009, 137–138.

löytyi luolasta Jerusalemissa.⁵⁸ Khirbet Bet-Leyystä (600-luku eKr.) löytyi haudasta tekstejä ja kuvia, joiden on arveltu viittaavan laajempaan kultilliseen käyttöön kuin vain esi-isien palvontaan.⁵⁹ Samantyyppisiä yksinkertaisia piirroksia löytyi haudasta Tel ʿEtonissa (700-luku eKr.), mutta siellä piirroksia oli vain muutama.⁶⁰

Portit ja laajat kulttipaikat

Koko kaupungin käytössä ovat olleet porteilla sijainneet kulttipaikat. Yksittäisiä kulttiin liittyviä esinelöytöjä on tehty usean kaupungin portilta.⁶¹ Varsinaisia kulttipaikkoja on löydetty kuitenkin vain Betsaidan, Tirsan ja Tel Danin porteilta. Betsaidaan, joka oli mahdollisesti aramealainen kaupunki, rakennettiin 700-luvulla eKr. kaksi peräkkäistä porttia, joiden väliseltä alueelta, sisemmän portin edustalta löydettiin neljä kulttikoroketta sekä yhteensä neljä steelaa tai massebaa, joista yhteen oli kuvattu häränsarvinen hahmo. Kulttikorokkeista suurimmalle johti kaksi porrasta, ja sen päällä oli basalttisammio. Portin sisäpuolelta, kaupungista, löytyi lisäksi suuri kulttipaikka ja kaksi steelaa.⁶² Tirsasta löytyi 700-luvun eKr. alkuun asti käytössä olleen portin edustalta myös laaja basalttisammio sekä masseba.⁶³ Tel Danin moniosaisen porttirakennelman yhteydestä on löydetty useita eriaikaisia monen masseban

⁵⁸ Luola löytyi Daavidinkaupungin itärinteeltä, Gihonin lähteen pohjoispuolelta. Luolasta löytyi lähes 1300 esinettä, joista noin 100 oli erilaisia eläin- ja ihmisfiguriineja ja niiden osia. Luolaan oli rakennettu myös joitain rakenteita. *Zevit* 2001, 206–210.

⁵⁹ Haudasta löytyi kahdeksan piirtokirjoitusta, joissa on kirouksia mutta myös avunpyyntöjä Jahvelle. Haudan seiniin oli kaiverrettu myös useita piirroksia, jotka esittävät esimerkiksi laivoja ja harppua soittavaa henkilöä. *Zevit* 2001, 405–437.

⁶⁰ Tel ʿEtonista yhdestä kaksikammioisesta haudasta löytyi oven molemmin puolin piirretyt, tyyliteltyt hahmot. Haudan takaosassa seinälle on piirretty tyyliteltyjä eläinhahmoja, mahdollisesti lintuja. Hautapenkeiltä löytyi tuhkaa ja palamisen merkkejä. Myös haudassa olleiden ruukkujen pohjissa oli palamisen merkkejä. Kolme eläinten työstetyistä kalloista tehtyä muodostelmaa on saattanut toimia lampujen alustoina sillä haudasta puuttui lampuja varten tehdyt syvennykset. *Zevit* 2001, 242–247.

⁶¹ Katso tarkemmin Heattner-Blomqvist 1999.

⁶² Betsaidan kaivauksia johtanut Rami Arav ei pidä asutusta israelilaisena vaan liittää sen mahdolliseen aramealaiseen Gesurin-valtakuntaan. Arav 2004, 19–23, 29.

⁶³ *Zevit* 2001, 238–241.

ryhmiä sekä muita kulttiin liitettyjä esineitä.⁶⁴ Voidaan olettaa, että portilla sijainneen kulttipaikan on ajateltu suojelevan kaupunkia ja osoittavan, ketä kaupungissa palvottiin sekä antavan mahdollisuuden suorittaa uskonnollisia rituaaleja kaupungin keskeisellä paikalla, josta kuljettiin usein ohi. Tällaisia rituaaleja olivat ennen kaikkea masseban voitellut.

Kaupunkien ulkopuolella olleita avoimen taivaan alla sijainneita kulttipaikkoja on löydetty Efraimin vuoriston keskiosista Ebalin vuorelta⁶⁵ ja vuoriston pohjoisosista, niin sanotusta ”Härkäpaikasta” (*Bull Site*).⁶⁶ Nämä paikat ajoittuvat varhaisrautakauden alkupuolelle ja niitä voitaisiin luonnehtia laajoiksi kulttipaikoiksi. Laajoiksi kulttipaikoiksi luonnehditaan myös yhdeksäätoista Jerusalemin ympäristöstä löytynyttä pyöreiden kivimuurien ympäröimää kulttipaikkaa, jotka ajoittuvat 900-luvulta 700-luvun alkuun eKr. Ne ovat säilyneet melko huonosti, ja ne liitetään nykyään kuninkaiden hautaamisen yhteydessä suoritettuihin menoihin.⁶⁷ Laajaksi kulttipaikaksi voitaisiin määritellä myös edellä mainittu Lakisista löytynyt avoin kulttialue.⁶⁸

⁶⁴ Zevit määrittelee yhteensä neljä masseba-ryhmää 700-luvun portin yhteyteen (2001, 191–196).

⁶⁵ Zevit 2001, 196–201.

⁶⁶ ”Härkäpaikka” sijaitsee noin 6 km kaakkoon Ibleamista. Soikean kiviaitauksen keskeltä löytyi kulttipaikan jäänteitä ja esimerkiksi hyvin säilynyt härkäpatsas, josta tarkemmin tässä kirjassa László s. 187–189. Keramiikan perusteella paikka on ajoitettu 1100-luvulle eKr. Zevit 2001, 176–180.

⁶⁷ Kyse on tumuleista, kiviröykkiöistä, jollaisia pronssikaudella rakennettiin haudoiksi laajalti Euroopassa ja Anatoliassa. Näistä kiviröykkiöistä vain muutama on kaivettu, eikä niistä ole löytynyt merkkejä hautauksista. Röykkiöiden sisältä on löytynyt kivikehiä, joihin on päässyt kehässä olleen avoimen kohdan kautta. Aitausten sisäosat oli jaettu osiin, ja niistä on löydetty esim. palaneita eläintenluita. Se, että rakenteet on myöhemmin haudattu kivikasojen alle, ei viittaa tavalliseen kultilliseen toimintaan. Amiran totesi jo vuonna 1958, että tumulukset liittyvät hautauksiin, mutta itse haudat voivat olla muualla (1958, 227). Amirania seuraten Gabriel Bargay on ehdottanut, että rakenteita on käytetty kuninkaiden kuolinmenojen yhteydessä, vaikka ei hautoina (katso 2. Aik. 16:14; 21:19; Jer. 34:5). Zevit 2001, 210–213.

⁶⁸ Aharoni 1975, 26–32; Zevit 2001, 217–218.

Perheen uskonnonharjoitus

Uskonnonharjoitus kotona

Vanhassa testamentissa on vain vähän mainintoja kotona harjoitetusta uskonnosta. Tämä johtuu toisen temppelin ajan uskonnosta, jossa kultin harjoittaminen pyrittiin keskittämään Jerusalemiin ja osassa uskonnollisia piirejä keskeiseksi tuli henkilökohtaisen hurskauden harjoittaminen esimerkiksi rukoilemalla ilman, että siihen liittyi mitään erityistä esineistöä. Kertomus, jossa kotona harjoitettu uskonto tulee esiin, löytyy esimerkiksi Tuomarien kirjan luvusta 17. Siinä Miika-niminen henkilö perustaa kotiinsa pyhäkön ja nimittää poikansa papiksi. Hän teettää itselleen puisen jumalankuvan, joka on päällystetty hopealla (17:3), sekä muita jumalankuvia (17:5).⁶⁹ Patriarkkakertomuksissa mainitaan Raakelin ottaneen mukaansa isänsä kotoa tämän kotijumalat (Gen. 31:19, 34). Näissä teksteissä mainittu sana *terafim* voi viitata jumalankuviin, mutta monet tutkijat pitävät esi-isien kuvia todennäköisempänä käännöksenä.⁷⁰

Talojen kattoja on todennäköisesti myös käytetty kultinharjoituspaikkoina: ”Kaupunki kaikkine taloineen poltetaan, sillä niiden katoilla ihmiset ovat polttaneet suitsuketta Baalille ja vuodattaneet juomauhreja vieraille jumalille ja vihastuttaneet minut” (Jer. 32:29).⁷¹ Katoilla harjoitettuun kulttiin saattaisivat viitata kattojen jäänteiden joukosta tehdyt suitsutusastialöydöt.

Jotkut tutkijat ovat esittäneet, että kotona harjoitettu uskonto oli ennen kaikkea naisten harjoitamaa. Tämä tuskin pitää paikkansa, mutta naisille virallinen kultti ja temppeli saattoivat olla kaukaisia asioita. Heidän elämämpiiriään lähempänä olivat paikalliset pyhäköt ja kotona

⁶⁹ Ackerman korostaa, että Miikan äidillä on ollut kertomuksessa vahva asema, jonka redaktorit ovat pyrkineet häivyttämään (2008, 139–141). Thomas Römer esittää, että pakkosiirtolaisuuden (uusbabilonialaisajan) aikaiset deuteronomistiset toimittajat olisivat muokanneet lukujen 17–18 kertomuksia ja liittäneet ne Tuomarien kirjaan (2009, 138).

⁷⁰ Sana *terafim* esiintyy Vanhassa testamentissa viisitoista kertaa (esim. Tuom. 17:5; 18:17, myös Gen. 31:19, 30–35). Van der Toorn 1996, 219–225; Ackerman 2008, 132; Albertz 2008, 98–99.

⁷¹ 2. Kun. 23:12; Jer. 19:13; 32:29; 48:38; Sef. 1:5.

suoritetut, erityisesti elämänkaareen liittyneet rituaalit.⁷² Kotona harjoitettu kultti on ollut ennen kaikkea perheen päämiehen tai tämän vaimon johtamaa uskonnonharjoitusta, jonka tarkoituksena oli perheen jäsenten hyvinvoinnin, terveyden ja hedelmällisyyden sekä perheen naisten raskauden ja synnytysten turvaaminen.⁷³ Vanhassa testamentissa viitataan perheen harjoittamaan uskonnolliseen toimintaan kuten valitukseen esimerkiksi sairauden tähden (1. Kun. 17:7–24; 2. Kun. 4:32–37) sekä uhraamiseen ja maagisiin riitteihin (Jes. 38:21). Tulevaisuutta ennustettiin ehkä arvontavälineillä (*efodi*, Tuom. 17:5; Hoos. 3:4). Esiisien palvonta on ollut osa perheen harjoittamaa kulttia (Gen. 31:19, 30–35; Deut. 26:14; Tuom. 17:5).⁷⁴

Löydetty esineet ja tekstit viittaavat siihen, että kotona harjoitetussa kultissa keskeisiä olivat ruoka, juoma ja suitsutusuhrit. Niin kodeissa kuin kulttipaikoilla altarien yhteydestä löytyy lähes aina paljon astioita.

Klaanin uskonnonharjoitus

Klaanien uskonnonharjoituksella tarkoitetaan paikallisen kylän tai kaupungin tasolla tapahtunutta, laajan suvun uskonnonharjoitusta. Siitä tiedetään kuitenkin vähän. Vanhassa testamentissa on joitakin viitteitä asutuksen ulkopuolella oleviin kulttipaikkoihin, joihin asukkaat koontuivat, ja temppeleihin, joihin matkustettiin kauempaakin. Klaanin tason uskonnonharjoitukseen liittyivät sekä koko klaanin yhdessä viettämät juhlat, kuten vuosittainen uhrijuhla, että yhden perhekunnan

⁷² Naisten uskonnonharjoittamiseen vaikutti heidän asemansa yhteiskunnassa. Naisten toimintaan kultissa vaikutti erityisesti kolme asiaa: 1. kuukautisiin liittyvä epäpuhtaus hedelmällisten vuosien aikana, 2. naisten alisteinen asema miespuolisen henkilön auktoriteetin alaisena ja 3. se, että naisen päätehtävänä nähtiin vaimon ja äidin työt perheessä. Bird 1999, 6. Ackerman näkee naisilla kuitenkin vahvan aseman erityisesti kotona harjoitetussa kultissa. Koska kultissa keskeistä olivat ruoka-, juoma- sekä suitsutusuhrit ja jakeet Jer. 7:18 ja 44:15–19, 25 mainitsevat erityisesti naisia niitä valmistamassa ja myös uhraamassa. Ackerman 2008, 143–144). Bird toteaa, että naisten uskonnonharjoittamiseen sopivia rooleja olivat vain ne, jotka eivät vaatineet rituaalista puhtautta ja joihin ei liittynyt erilaisia tabuja (1999, 7).

⁷³ Albertz 2008, 97–98.

⁷⁴ Van der Toorn 1996, 206–235; Albertz 2008, 98. Uskontoon kuuluivat myös erilaiset tabut, jotka kielsivät esimerkiksi erilaisten siementen kylvämisen samaan peltoon tai erilaisten materiaalien kutomisen samaan kankaaseen (Lev. 19:19). Sapatin vieto säädöksineen, ympärileikkaus ja ruokasäädöset tulivat keskeisiksi uskonnon ilmentämistavoiksi vasta toisen temppelin ajalla. Albertz 2008, 101, 105. Katso myös Leinonen tässä kirjassa.

klaanin kulttipaikalla harjoittama uskonto. Asutuksen ulkopuolella sijainneet sukuhaudat olivat usean samaa sukujuurta olleen perheen käytössä. Hautajaisiin liittyneiden menojen lisäksi haudoilla on todennäköisesti suoritettu esi-isien palvontaa (Tuom. 16:31; 2. Sam. 2:32; 3:31–37). Esi-isiä on saattanut muistaa perhekunta tai koko klaani.⁷⁵

Todisteita siitä, että rautakauden Levantissa tai Mesopotamiassa olisi uhrattu eläimiä asuintaloissa, ei ole säilyt. Eläimiä on uhrattu nimenomaan kulttipaikoilla ja temppelien yhteydessä.⁷⁶ Vanhassa testamentissa mainitaan yli sata kertaa sana ”uhrikukkula” (*bāmā*). Termi ei ole yksiselitteinen, mutta sillä on tarkoitettu sekä korkeita luonnonpaikkoja että ulkona olleita kulttikorokkeita ja joissain tapauksissa myös pieniä jumalpaisaiden alustoja. Termi liitetään jumalien palvomiseen. ”Uhrikukkulaan” sisältyy ajatus kulttipaikan sijainnista asutuksen ulkopuolella ja ulkoilmassa. Ahtaiden asutusten ulkopuolella sijainneella uhrikukkulalla oli tarpeeksi kokoontumistilaa laajalle klaanille. Esimerkiksi Samuel kuvataan ottamassa osaa kaupungin ulkopuolella uhrikukkulalla järjestettyyn juhlaan, johon liittyi uhriateria siellä sijainneessa majassa (1. Sam. 9:19–24). Tällainen ateria saatettiin järjestää suvun uhrijuhlan aikaan tai esimerkiksi kiitoksena parantumisesta tai vannottun valan toteutumisesta.⁷⁷ Suvun uhrijuhla oli mahdollisesti klaanin tärkein, ilmeisesti vuosittainen juhla, jossa muisteltiin esi-isiä ja johon kaikki klaanin jäsenet osallistuivat.⁷⁸

⁷⁵ Katso tarkemmin esimerkiksi Elizabeth Block-Smith 1992. Esi-isien palvontaan liittyviä käytäntöjä ei juuri tunneta ensimmäisen vuosituhannen Levantista, eikä niihin juuri viitata Vanhassa testamentissakaan. Kuolleille vietiin ruokauhreihiin viitataan mahdollisesti jakeessa Deut. 26:14 sekä apogryfisten kirjojen jakeissa Tobit 4:17 ja Sirak 30:18. Esi-isien palvontaan on liitetty muistokiven pystyttäminen (Gen. 35:20; 2. Sam. 18:18). Esi-isiä on palvottu mahdollisesti myös kodeissa (1. Sam. 19:13, 16). Olyan 2008, 119. Haudoista löytyneiden lappujen ajatellaan viittaavan hautojen käyttöön muuhunkin kuin hautaamiseen.

⁷⁶ Albertz 2008, 97; Olyan 2008, 116. Absalomista kerrotaan, että hän lähti Hebroniiin uhraamaan lupauksensa mukaan (2. Sam. 15:7–12). Uhrata saatettiin satokauden ensimmäiset tuotteet ja ensiksi syntyneet eläimet (Exod. 23:16–19; 34:19).

⁷⁷ Albertz 2008, 100.

⁷⁸ Van der Toorn tuo esiin Mesopotamiasta useita esimerkkejä vastaavista juhlista (1996, 211–218). Albertz 2008, 100. Jakeessa 1. Sam. 20:6 Daavid saattoi käyttää sukunsa uhrijuhlaa verukkeena, sillä kaikkien oletettiin osallistuvan sukunsa uhrijuhlaan.

Virallisen uskonnon vaikutus yksityiseen uskontoon

Ylimmällä, kuningaskunnan tasolla tärkeää oli turvata hallitsijan hyvinvointi ja sotaonni. Kuningaskunnan tasolla harjoitettu julkinen kultti koski tavallista asukasta melko vähän, lähinnä siten että asukkaat eivät osallistuneet kuningaskunnan viralliseen kulttiin, mutta välillä ”virallinen” kultti tuli osaksi heidän elämäänsä. Albertz esittää, että 600-luvulle eKr. saakka julkisella kuningaskunnan tason uskonnolla oli vain vähän vaikutusta tavallisten ihmisten uskonnonharjoitukseen, tosin assyrialaisien vaikutuksesta virallinen uskonnollinen kontrolli alkoi mahdollisesti jo 700-luvun jälkimmäisellä puoliskolla eKr.⁷⁹ Vanhan testamentin mukaan kuningas Josia pyrki yhdistämään perheiden ja kuningaskunnan uskonnonharjoituksen tiiviimmin toisiinsa ja keskittämään kultin Jerusalemiin 600-luvun lopulla eKr. (2. Kun. 23:1–24). Josian aikana vielä tuskin tapahtui kansakunnan tasolla mitään merkittävää uskonnollista reformia, vaan kultin keskittämisyritykset alkoivat vasta toisen temppelin ajalla.⁸⁰

Vanhassa testamentissa mainitaan esimerkiksi Jerusalemissa,⁸¹ Bete-lissä (Aam. 7:10-17) ja Danissa olleet temppelit. Jerusalemin ja Betelin tempeleistä ei ole löytynyt arkeologisia jäänteitä. Vanhan testamentin perusteella on kuitenkin selvää, että Jerusalemissa oli temppeli, kuten myös kaupungeissa, joiden temppelit myöhemmin kielletään uhrikukkuloiden lisäksi. Perheet saattoivat tehdä pyhiinvaelluksia merkittäviksi koettuihin temppeleihin paikallispyhäkköjen lisäksi.⁸² Tempeleissä perheen yksityisen tason uskonto sai vaikutteita julkisen tason uskon-

⁷⁹ Albertz 2008, 97, 105.

⁸⁰ Pakkala esittää, että Vanhassa testamentissa kuvatut Hiskian ja Josian kulttireformit ovat myöhempiä kirjallisia tuotoksia, jotka ovat syntyneet Juudan kuningaskunnan 586 eKr. tapahtuneen tuhon jälkeen. Uskonnon perusta horjui, ja sitä jouduttiin muokkaamaan uudestaan, kun kuningaskunta ja sen keskus Jerusalem temppelieineen tuhoitiin. Pakkala 2010.

⁸¹ Jerusalemin temppelin kuvaus luvuissa 1. Kun. 6–7 ajoittuu pakkosiirtolaisuuden aikoihin. Kuvauksen perusteella Jerusalemin temppeli on ollut kolmiosainen rakennus, jossa oli halli, temppelisali ja sisäkammio eli kaikkeinpyhin. Temppeliä kiersi osittain pienempi kylkirakennus ja pihoja. Temppelin kolmiosainen rakenne on ollut tyypillinen rautakaudella myös ympäröivillä alueilla kuten Syyriassa. Samoja piirteitä löytyy myös Ekronista löydetystä 700-luvun eKr. filistealaisesta temppelistä.

⁸² 1. Sam. 1:3; 1. Kun. 12:26–30; Hoos. 4:15; Aam. 4:4–5; 5:4–5; 8:14.

nosta.⁸³ Albertz liittää pyhäkössä käyntiin esimerkiksi käskyt uhrata sadon ensihedelmät ja karjaeläinten ensimmäiset poikaset (Exod. 34:19; Deut. 16:11). Albertz arvioi, että ennen 600-lukua eKr. ensihedelmien uhraaminen oli ainoa asia, jonka vuoksi väestö kävi vuosittain temppelissä.⁸⁴ Pyhäkkömallit, joiden oviaukkoja koristavat pylväät, kuvaavat todennäköisesti arvostettuja temppelitä, joiden pienoismallit haluttiin tuoda myös kotiin. Ne osoittavat, että kotona harjoitettu kultti haluttiin liittää osaksi laajempaa uskonnonharjoitusta.⁸⁵

Yhteenvedo

Rautakauden Palestiinassa yhteiskunnan ydin oli perhekunta (*bēt ʿāv*), ja voidaan olettaa, että perhekunta oli myös yksityisen tason uskonnollisen toiminnan perusyksikkö. Perhe harjoitti uskontoa sekä kodissa että klaaninsa kanssa. Arkeologisten löytöjen perusteella emme voi päätellä, kuinka yleisesti kodeissa on uskontoa harjoitettu, mutta tiedämme, että näin on tehty. Uskontoon liitetyistä esinetyypeistä esimerkiksi figuriineja, miniatyyriesineitä ja temppelien malleja on löydetty sekä kodeista että kulttipaikoilta. Nämä esineet viittaavat siihen, että perheen harjoittama uskonto ja julkinen kultti ovat olleet vuorovaikutuksessa ja muistuttaneet ainakin jossain määrin toisiaan.⁸⁶ Tähän viittaavat myös kultilliset toimet kuten juomauhrit ja suitsuttaminen, joita on harjoitettu kotona ja pyhäköissä.

Arkeologiset löydöt viittaavat siihen, että uskontoa harjoitettiin monentyyppisissä paikoissa: asuintaloissa, temppelissä, avoimilla kulttipaikoilla, luolissa ja haudoissa. Erityyppisten kulttipaikkojen suosio vaihteli eri aikoina; kulttihuoneita on löydetty erityisesti 900- ja 800-luvun eKr. konteksteista, ja temppelitä tunnetaan 1000-luvulta aina 700-luvun loppuun eKr. Temppelissä ja kulttihuoneissa on yhteisiä piirteitä, mutta jokainen niistä on hiukan erilainen. Yleensä on mahdo-

⁸³ Olyan 2008, 115.

⁸⁴ Albertz 2008, 101.

⁸⁵ Zevit 2001, 340; Olyan 2008, 116–117. Toisin kuin Zevit Olyan (2008, 117, viite 28) haluaa liittää pyhäkkömallit keskeisiin pyhäkköihin, ei pieniin tienvarsikappeleihin.

⁸⁶ Olyan 2008, 116–118.

ton määritellä, kuinka suuri joukko ihmisiä on käyttänyt kyseisiä kulttipaikkoja. Tästä ovat ehkä poikkeuksena asuintalojen kulttuurkkaukset ja -huoneet, jotka ovat olleet perhekunnan käytössä. Epäselvää on myös, kuinka moni temppele ja taivasalla ollut kulttipaikka on ollut julkisen kultin valvonnassa.

Perheen uskonnonharjoituksen keskeinen tarkoitus oli taata perheen jäsenten hyvinvointi ja terveys sekä perheen, karjan ja sadon hedelmällisyys. Klanaan uskonnonharjoituksella haluttiin taata koko klanaan hyvinvointi ja esi-isien suosiollisuus. Perheen harjoittama uskonto ei ollut virallisesta kultista irrallista ”populaariuskontoa” vaan edusti samantyyppistä ajattelua ja toimintaa. Perheiden harjoittama uskonto on epäilemättä ollut kuitenkin vapaampaa ja monimuotoisempaa kuin virallinen kultti.

Kirjallisuus

Ackerman, Susan

2008 ”Household Religion, Family Religion, and Women’s Religion in Ancient Israel”. *Household and Family Religion in Antiquity*. Toim. J. Bodel & S. M. Olyan. Malden & Oxford: Blackwell, 127–158.

Aharoni, Yohanan

1975 ”The Sanctuary and High Place”. *Investigations at Lachish: The Sanctuary and the Residency. Lachish V*. Toim. Y. Aharoni. Publications of the Institute of Archaeology 4. Tel Aviv: Tel Aviv University, 26–32.

Albertz, Rainer

1978 *Persönliche Frömmigkeit und offizielle Religion*. Stuttgart: Calwer Verlag.

2008 ”Family Religion in Ancient Israel and its Surroundings”. *Household and Family Religion in Antiquity*. Toim. J. Bodel & S. M. Olyan. Malden & Oxford: Blackwell, 89–112.

Amiran, Ruth

1958 ”The Tumuli West of Jerusalem”. *Israel Exploration Journal* 8/4, 205–227.

Arav, Rami

2004 ”Towards Comprehensive History of Geshur”. *Bethsaida: A City by the North Shore of Sea of Galilee*. Vol 3. Bethsaida Excavation Project. Toim. R. Arav & R. Freund. Kirksville: Truman State University Press, 1–48.

Bird, Phyllis

1999 ”The Place of Women in the Israelite Cults”. *Women in the Hebrew Bible*. Toim. A. Bach. New York & London: Routledge, 3–20.

Block-Smith, Elizabeth

1992 *Judahite Burial Practices and Beliefs About the Dead*. Journal for the Study of the Old Testament Supplements 123. Sheffield: Sheffield Academic Press.

Gudme, Anne Katrine

2009 "Practice Behind the Text? The Conditional Vow in Hebrew Bible Narrative Texts". *Text and Ritual: Papers Presented at the Symposium Text and Ritual*. Toim. A. Gudme. Copenhagen: University of Copenhagen, 69–79.

Heattner-Blomqvist, Tina

1999 *Gates and Gods: Cults in the City Gates of Iron Age Palestine: An Investigation of the Archaeological and Biblical Sources*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Kletter, Raz

1996 *The Judean Pillar Figurines and the Archaeology of Ashera*. British Archaeological Reports International Series 636. Oxford: Tempus Reparatum.

Meyers, Carol

1988 *Discovering Eve: Ancient Israelite Women in Context*. Oxford: Oxford University Press.

Nissinen, Martti & Münger, Stefan

2009 "«Down the River...»: A Shrine Model from Tel Kinrot in its Context." *A Timeless Vale: Archaeological and Related Essays on the Jordan Valley in Honour of Gerrit van der Kooij on the Occasion of his Sixty-fifth Birthday*. Toim. E. Kaptijn & L. P. Petit. Archaeological Studies Leiden University 19. Leiden: Leiden University Press, 129–144.

Olyan, Saul M.

2008 "Family Religion in Israel and the Wider Levant of the First Millennium BCE". *Household and Family Religion in Antiquity*. Toim. J. Bodel & S. M. Olyan. Malden & Oxford: Blackwell, 113–126.

Pakkala, Juha

2010 "Why the Cult Reforms in Judah Probably Did Not Happen". *One God – One Cult – One Nation: Archaeological and Biblical Perspectives*. Toim. R. G. Kratz & H. Spieckermann. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 405. Berlin & New York: De Gruyter, 202–235.

Römer, Thomas

2007 *The So-Called Deuteronomistic History: A Sociological, Historical and Literary Introduction*. Ensimmäinen painos 2005. London & New York: T&T Clark.

Toorn, Karel van der

1996 *Family Religion in Babylon, Syria and Israel*. Leiden: Brill.

Ussishkin, David

- 2004 "A Synopsis of the Stratigraphical, Chronological and Historical Issues". *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973–1994)*. Vol. 1. Toim. David Ussishkin. Monograph Series 22. Tel Aviv: Tel Aviv University, 50–119.

Valkama, Kirsi

- 2010 "Vanha testamentti ja arkielämä". *Arkielämä Raamatun aikaan*. Anni Pesonen ja Kirsi Valkama. Helsinki: Kirjapaja, 11–143.

Zevit, Ziony

- 2001 *The Religions of Ancient Israel: A Synthesis of Parallaxic Approaches*. London: Continuum.

Zwickel, Wolfgang

- 1994 *Der Tempelkult in Kanaan und Israel*. Forschungen zum Alten Testament 10. Tübingen: Mohr (Siebeck).